

ՀԱՄՇԵՆԱԿԱՆ

«ՀԱՄՇԵՆ» ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ԲԱՐԵԳ-ՈՐԾԱԿՆ ԼՍՄՐԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ ԱՄՍԱԹԵՐԹ Անվճար

Հայաստանում ո՛վ չգիտի նշանավոր դերասան, ՀԽՍՀ ժողովրդական արտիստ Արման (Առաքել) Կոթիկյանին: Բայց քչերին է հայտնի, որ նա տրապիզոնցի է: Ծնվել է 1896-ին: Նա Ամանայի և Մաքրուհու յոթ երեխաներից վեցերորդն էր: Նախնական կրթությունը ստացել է Տրապիզոնի արևմտյան գտնվող ժովպոլյայա էկևի ավանում, որտեղ ապրում էր Կոթիկյանների ընտանիքը: Ապա, քննվելով Տրապիզոնում՝ ավագ եղբոր՝ Պետրոսի մոտ, ուսումը շարունակել է Ազգային վարժարանում: Նրանք բազմաճյուղյա ընտանիքը ևս տեսել է Մեծ Եղեռնի սարսափները, փրկվել են միայն Արմանը, քույրը՝ Վարդուհին և եղբայրը՝

րակված պաշտոնական հայտարարության հիմնգրորդ կետը զգուշացնում էր, որ «Կառավարության հրամանին չհնազանդող, տեղափոխվածներն իրենց արտիստը և այս ու այն կողմը պահուղները, պահողները, կերակրողները և անոնց պահուղը պահուղողները կախաղան բարձրացնելու համար զինուորական ատենանի առջև պիտի դրվուին»: Բայց մահապատժի սպառնալիքի դեպքում անգամ շատ հույներ օգնության ձեռք մեկնեցին հայերին: Սակայն, շուտով՝ 1919-ին, Տրապիզոնի վիլայեթում սկսվեց հույների կոտորածը. ի՛նչ էլ ինչ և

1917-ին ռուսական զորքերի հեռանալուց հետո Ա. Կոթիկյանը տեղափոխվել է Սուխում՝ քրոջ մոտ: Այնուհետև՝ 1918-ին, Ստալինոպոլի ցահագի Եսենտուկի ամառանոցային քաղաքում, ծանոթանալով նշանավոր դերասան, բեմադրիչ և բաղնիքային Օվի Սևուսյանի հետ, նրա քառերախմբի հետ հյուրախաղերով շրջագայել է Հյուսիսային և Հարավային Կովկասի հայաշատ քաղաքներով: 1919-ին 23-ամյա Արման Կոթիկյանը Ա. Արման գրական կեղծանունով թիֆլիսում հրատարակել է 1914-18թթ. Տրապիզոնում, Սուխումում, Թիֆլիսում և Հյուսիսային Կովկասում գրած իր բանաստեղծությունների «Միաս-

Հայ կը թխե մայրըս աղվոր,
Խմորն առա՛տ, հարսս է շաղվեր...
- Փռնն է սառած դամբան մը խոր,
Ուր մորս օրհնյալ ձեռքն է թաղվեր...

Երիցքն անուշ կը բառայե,
Քույրս իր լեզուն կը հասկընա...
- Գո՞նը դատարկ կը հառաչե,
Ոչ ոք լեզուն կը հասկընա...

Գիշեր է զով- կալի գիշեր-
Հասկն է արծաթ, լուսնն լուսնի...
- Արևոտուն մեջ- տխուր՝ ուռիշեր-
Ցորենի տեղ փուշ կը բուսնի...

Նա Փարիզում ևս բազմիցս հանդես է եկել հայ քառերասերների առաջ, համագործակցել է Փարիզի «Հայ դրամատիկ» հետ, 1932-ին հիմնել է «Հայ ժողովրդական բաղնիք»-ը: Հայրենիքից հեռու, օտար ափեր նետված հուսաբեկ արվեստագետը չէր կարող մոռանալ իրենց տունը, զոհված մորը, անցյալի կորուսյալ մտերիներին, և Սենայի մեջ իր գլխիվայր արտացոլանքը դիտելով 1933-ին գրել է «Կրկնատեսիլ» բանաստեղծությունը:

Կյանքից դառնացած երկրում
այս օտար,
Սենայի ափին կանգնած հուսաբեկ,
Դիտում եմ երկար պատկերս
անկատար
Գլխիվայր ընկած քրի մեջ բեկբեկ:

Դիտում եմ գետը ու միտք եմ անում,
Ինքնս ինձ խոսում, ժպտում ու լալիս,
Հիշում եմ հազար մտերիմ անուն,
Հիշում եմ տունըս, հիշում ու լալիս...

Տեսնում եմ մորս, մի քարի վրա
Նստել ափուցում բուրդ է լվանում.
Լսում եմ տխուր երգն իր հնօրյա,
Լսում եմ մի ծայր...
«բարի՛ աջողում»...

Սենան այնքան դարձել է երագ,
Դյուբիչ մի երագ, ամժայր, ամձեկին.
Ու այդ երագում տե՛նչանցով անհաս
Ուզում եմ կարծես համարելու մեկին...

Փոխվում է հանկարծ պատկերն
անցյալի,
Դեմքերը ծանր կորչում են մեկ-մեկ,
Աճուրդ կարողի կըրակն անձկալի
Այրում է կուրծքս, հոգիս վշտաբեկ:

Մի քարակ շղարձ ծածկում է կամաց
Հուշերիս դեղնած էջերը տարում,
Եվ ահա նորից գորշ ջրում ընկած
Գլխիվայր, բեկբեկ պատկերս է
դրում...

1936-ին հայրենադարձվելով Արման Կոթիկյանը աշխատել է Գ. Սուրուկյանի անվան պետական բաղնիքում, ուր խաղացել է բազմաթիվ դերեր Կ. Շեքսպիրի «Համլետ», «Օթելլո» և «Կիմոնի գլավաճատը կանայք», Լուսն ու Վեգայի «Շուկոն դեպի վրաս», Ա. Պուշկինի «Քարն հյուրը», Շիլլերի «Մեր և խաղաղության», Բոմարշեի «Ֆիգարոյի ամուսնությունը», Գ. Իբսենի «Նորա», Գ. Պարոյանի «Պարոտասար արքայր» և «Մեծապատիվ մուրացկաններ», Վ. Փափաջյանի «Ժայռ», Շիրվանզադեի «Նա՛մուս», «Պատվի համար» և այլ ներկայացումներում:

(Ճարտ.Սևուսյանը՝ 2-րդ էջում)

ՀԱՅՏՆԻ ԵՎ ԱՆՀԱՅՏ ԱՐՄԱՆ ԿՈԹԻԿՅԱՆԸ

Լուսանկարում՝ վերջին շարքում կանգնած են (ձախից) Ռ. Հարությունյանը (Մակունց), Պետրոս և Արման Կոթիկյանները: Կենտրոնում նստած են փախստական հայերին օգնող հույն քույրերը՝ Ջոյին և Մելին, իրենց երեխաներով, նրանց երկու կողմերում նստած են նրանց սկեսորդերը, աղջուկն, հավանաբար, նրանց և ազգականների երեխաներն են: Նկարի աջ անկյունում այն կողմին ու սափորն են, որոնցով հաց ու ջուր են հասցրել թաքնված հայերին:

Պետրոսը: Արմանը և Պետրոսը իրենց ընկերոջ՝ Դազար Հարությունյանի (Մակունց) հետ ապաստանել են Տրապիզոնից հարավարևմտյան գտնվող, քաղաքամերձ թուրքաբնակ և հունաբնակ Ջյուրվեյս գյուղի մոտակա ամառանում, ուր նրանք 11 ամիս գաղտնի սնունդ է հասցրել Ջոյի անունով մի երիտասարդ հույն կին: Ի դեպ, նրա քույրը՝ Մելին (ամուսնական ազգանունը՝ Գոգոֆիդիս), նույնպես ծածկել օգնել է փախստական հայերին: Հույն կանանց արարողի ողջ ինքնագոհությունն ու հեղուկությունը գնահատելու համար պետք է նշենք, որ հայերի տեղահանության մասին 1915թ. հունիսի 13-ին թուրքերեն հրապար-

կած ցույցը՝ Մելին, նրանց ընտանիքների անդամները, ցավոք, մեզ անհայտ է: 1916-ին ռուսական զորքերի կողմից Տրապիզոնի գրավումից հետո Ա. Կոթիկյանը գրավել է որբախմբակով, մասնակցել է Տրապիզոնի Աղջկանց վարժարանի շենքում որբանոց-դպրոցի ստեղծմանը, Մեծ Եղեռնի վերապորոնների գրի է առել նրանց վկայությունները, հայոց լեզու և պատմություն է անվճար դասավանդել Միֆթարյան վարժարանում, ուր իր սաներից կազմել է նորմալ երգչախումբ և համերգներ տվել: Ի դեպ, նրա աշակերտների թվում էր նաև ապագա ամերիկյան նշանավոր գրող և գրականագետ Լևոն-Ջակն Սյուրմեյանը:

ցող շուշաններ» ժողովածուն: Նույն թվականին Օ. Սևուսյանի հետ Բաթումից մեկնել է Կ. Պոլիս: Կարճ ժամանակ անց նա հաստատվել է Փարիզում, ուր մինչև 1925թ. ուսանել է իրավաբանություն և Սորբոնի համալսարանում՝ գրականություն: Մեծ Եղեռնի ահասարսուտ հուշերը չէին սպիանում և Արման Կոթիկյանը 1924-ին գրել է «Մեր տունը» բանաստեղծությունը:

Օսկան երկնքն քուլա՛ - քուլա՛,
Քաղցր օրհնությունն գեղի մեր տան...
- Երկրիցն հիմա նստեր կուլա,
Եիտ են ծեղ մա՛ս ու գութան...

(Ավագը՝ 1-ին էջում)

Նա նկարահանվել է նաև կինոյում՝ «Դավիթ բեկ» (1944), «Անահիտ» (1947), «Հասցեատիրոջ որոնումները» (1955), «01-99» (1959), «Նվագախմբի տղաները» (1960), «Տժվժիկ» (1961), «Մայր ժամ և ուրիշները» (1963), «Կարիճ» (1967): Արման Կոթիկյանի յուրօրինակ տաղանդի և հյուրեղ խաղի շնորհիվ էկրանից կամ բեմից արտասանած նրա Խոսքերը ու արտահայտությունները դառնում էին բնավոր, ցնամակվում և տարբեր առիթներով կրկնվում ժողովրդի կրոնից:

Ա. Կոթիկյանը նաև ֆրանսերենի հրաշալի գիտակ էր. շատերը տեղյակ չեն, որ հենց նրա թարգմանությամբ են հայ ընթերցողները կարդացել Գի դը Մասկասի պատմվածքները (1950) և «Միտիկ բարեկամ» վեպը (1953), էդմոն Ռոստանի «Սիրանո դը Բերտրակ» չափածո պիեսը (1951, Ավ. Իսահակյանի առաջաբանով), Լուի Արագոնի բանաստեղծությունները (1959), էմիլ Զոլայի «Թերեզ Բացեն» վեպը (1964): Նա թարգմանել է նաև Վիկտոր Հյուգոյի բանաստեղծությունները, որոնց ցարդ անտիպ են: Ի դեպ, Կոթիկյանը հայերենից ֆրանսերեն է թարգմանել Վահան Տերյանի և Ավետիք Իսահակյանի մի քանի բանաստեղծություններ, որոնց նույնպես անտիպ են: Ընդհանրապես Ա. Կոթիկյանը մեծ սեր ուներ պոեզիայի հանդեպ, այն նրա համար պատանեկան հրապարականք էր, նա բանաստեղծություններ է գրել ողջ կյանքի ընթացքում: 1946-ին հրատարակվել է նրա «Խոսքեցի Հովնաթ» պոեզիա, մահվանից երեք տարի առաջ՝ 1965-ին, «Ակունքներում» չափածո ստեղծագործությունների ժողովածուն, որում սովորական է նաև Մեծ Եղեռնի օրերին նրան փորձած Զոլիին նվիրված «Վերհուշ» վերնագրով մի բանաստեղծություն:

Մի անհուն բախիտ տանջվել է նորից, Տանջվում է ամենից հոգիս ակնով... Ո՛վ էր բաց արավ վարագույրը գոց, երբ փակել էի այն ահեղ օրից...

Ինչու՞ հիշեցի Սև ծովը հանկարծ, Մանուկ օրեի հիշատակն անեղծ, Թե՛ մի այլ կարողս ստրուռնս

գարթեցեք... Ինչու՞ հիշեցի Սև ծովը հանկարծ...

Ճիշտ է, ծնվել է մի Պոնտոսի փափի Ու երգել են լսել մի հույն աղջկա, երգն այն սիրային-

«Թալասա մավրա», Բայց չէ՞ որ կորավ հուշատետրս հին...

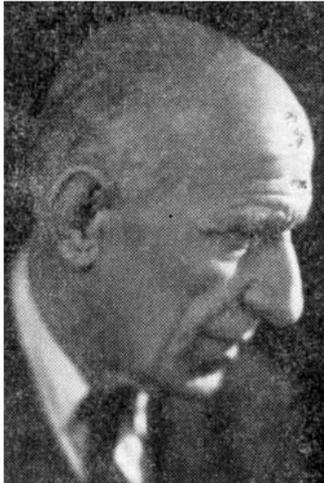
Օ՞, ջքնաղ երագ, օ՞, կիզիչ անառ, Ի՞նչ են շար տալիս կըրակը հոգուս. Չէ՛ որ դժվար է լաց լինել անհույս Արդեն ծերացած մի մարդու համար:

Ոչինչ չի կապում այլևս հիմա ինձ Ծննդավայրիս հողին ու մարդուն, Սիջեցե՛ք այն տունը, ուր ծնվել են դու, Ասում են բանկ է ամենայն բանից:

Հիշում են սակայն մի ինձը սրբանուշ, Մի ցուլ մտերիմ-անունը Զոլի-Նրան նվիրած երգս այս կուզեի որ մնար հավետ, որպես անմեռ հուշ...

Մեծանուն դերասանը նաև լուրջ գիտնական էր, այն են վկայում դեռևս 1935թ. Փարիզում, Ավետիք Իսահակյանի առաջաբանով նրա հրատարակած «Ֆեդրոնուսի» թուղթի և իր Հահեմաձե՛ն աշխատասիրությունը, ինչպես նաև ՀՄՍՍՍ «Տեղեկագիր» հանդեսի 1962թ. 7-րդ համարում տպագրված նրա «Դպրոցա-բանտերակն կյանքը Տրապիզոնում (1815-1915)» հոդվածը, որն այդ թեմային նվիրված եզակի ուսումնասիրություն է՝ գրված մի շարք աղբյուրների և իր՝ ականատեսի, վկայությունների հիման վրա:

«Չայն հանշեմակահի» ընթերցողներին ներկայացնելով վերոնշյալ հոդվածը, ցանկանում են նաև տեղյակ պահել, որ նա հրատարակության են պատրաստել Արման Կոթիկյանին նվիրված մի գիրք, որը, հուսով են, 2008-ին լույս կտեսնի:

Արման Կոթիկյան ԴՊՐՈՑԱ - ԹԱՏԵՐԿԱՆ ԿՅՈՒՆԸ ՏՐԱՊԻԶՈՆՈՒՄ (1815-1915)

Սեր Թատերագետները հետազոտական լուրջ աշխատանք չեն կատարել (և չեն կատարում) Պատմասիայատեսի գլխավոր քաղաքներում (ասենք Կարինում, Վանում, Մուշում, Խարբերդում, Երզնկայում և այլն), ապա դրանցից դուրս նաև մի շարք հայաշատ գաղթավայրերում առավել կամ նվազ չափով իր գոյությունը զգացել տված դպրոցա-թատերական կյանքի պատմությունն ուսումնասիրելու ուղղությամբ և բավականացել են խոսելով միայն Պոլսի և մասամբ էլ Զմյուռնիայի թատերական խմբերի գործունեության մասին:

Ճիշտ է, որ Պոլիսը և Զմյուռնիան եղել են արևմտահայերի մշակութային խոշոր կենտրոնները, սակայն, անտարակուսելի է, որ գավառի թատերական կյանքի ուսումնասիրությունը նույնպես ոչ-նվազ օգտակար դեր կարող է կատարել հայ թատրոնի պատմության էջերը հարստացնելու և ամբողջացնելու տեսակետից:

Այդ իսկ պատճառով հետաքրքրակից է գավառական կարևոր գեղարվարներից մեկի՝ Տրապիզոնի դպրոցա-թատերական մշակույթի պատմության ուսումնասիրությունը:

***

Տրապիզոնի հայերը մեծ մասամբ գաղթել են Համազն (կամ Համաշեն) կոչված հայաշատ գավառից:

17-րդ դարի վերջերին Համաշենում օսմանցիների կողմից հայերի հանդեպ գործադրվում էին կրոնական սուր հալածանքներ: Հազարավոր հայեր ցատկահարվում էին, ուրիշներ՝ կրոնադավաճարվում, ոմանք էլ սարերում և անտառներում ապաստանած փախստականի կյանք վարում, սակայն, վերջիվերջ, չկարողանալով դիմադրել անլուր դժկարություններին, հարկադրված են լինում լեռնային ճանապարհներով իջնել դեպի ծովեզրը՝ նախ Տրապիզոն, ապա նաև դեպի հարավ՝ Բիզե, Սյուրմենի, Գարադերե և այլ քաղաքներ՝ Սուխում, Սոչի, Կաստուր և այլն:

1800-ական թվականների սկզբում հայերը Տրապիզոնում արդեն կազմում են 200-300 ընտանիք, այլ խոսքով մոտ 1500 մարդ, չհաշված շրջակա գյուղերի նույնքան բնակչությունը: Այդ ժամանակաշրջանում էլ Տրապիզոնի հայ համայնքի ծրուց մոր-մոր սկզբներսկրվում է մշակութային կյանքը, դրա հետ միաժամանակ նաև թատերարվեստը:

Թատերական արվեստի սաղմնավորումը հայերի (և ոչ միայն հայերի) մեջ տեղի է ունենել դպրոցական ներկայացումների ճանապարհով: Այդ նույն ուղիով է ընթացել նաև Տրապիզոնի թատերական արվեստի պատմությունը: 800-ական

թվականների սկզբում հայ լուսավորչական համայնքի ջանքերով քաղաքում արդեն բացվել էր առաջին ազգային վարժարանը, ուր սովորում էին հայ ընտանիքների երկսեռ զավակները:

Կարծ ժամանակից հետո պահանջ զգացվեց բացելու մի վարժարան ևս: Դրա նախաձեռնությունը ստանձնել էին համայնքի կաթոլիկ հայերը, որոնք 1817թ. Պոլսից հրավիրում են Սինաս Բժշկահրին:

Ծագումով տրապիզոնցի այս միակերպության վարդապետը, 1810թ. սկսած ինը տարի շարունակ, Պոլսում, Պերայի Ս. Վերոյ Միխայելյան վարժարանի տնօրինությունը է վարել՝ արժանանալով անվերապահ գնահատականի: Բժշկայանը հայտնի է նաև որպես առաջին հայ դրամատուրգներից մեկը, որի հեղինակությունը է պատկանում «Արտաշես» պատմական դրեբրությունը, ինչպես նաև մի քանի փոքրիկ զավեշտներ՝ գրված աշխարհաբարով: Բժշկայան է, որ Պոլսում իր ղեկավարած դպրոցի շրջանավարտ սա-

րոցը նորից փակ է մնում շուրջ 16 տարով, որից հետո վերաբացվում է Հ. Սինաս Լուրիխյանյանի տեսչության ներքո և անընդմեջ շարունակվում է գործել մինչև 1915-ի համազգային աղետը:

Հ. Պետրոս Սինասյանի ջանքերով Տրապիզոնում ստեղծվում է «Համազգայաց ընկերության» մասնամյուլ, որն ընդգրկում է հայերենասեր և խանդավառ հայ երիտասարդների մի ջոկակ՝ առանց դավանաքննիչ խորության: Այս երիտասարդները ձեռնամուկ են լինում տների մեջ ներկայացումներ կազմակերպելու գործին. «1847թ. Մկր. Մարիամյան, Դար. Զյուլիպիթյան, Պետր. Շալճյան, Պողոս Չիչկյան և Մկր. Ռաֆայելյան», գրում է Ս. Դավթյանը. «Ս. Գիրքե քաղված թատերախաղեր» կենդակայացնում են լուրջ մեջ է Տրապիզոն: 1856-ին հետո հոն ուրիշ թատերախաղ այդ ուղղությամբ կհարստանան, առաջնորդ ունենալով Սերվյանը»:

Թատերական այս նախափորձերը հե-

Արման Կոթիկյան ԴՊՐՈՑԱ - ԹԱՏԵՐԿԱՆ ԿՅՈՒՆԸ ՏՐԱՊԻԶՈՆՈՒՄ (1815-1915)

տագայում շարունակվում են ավելի կազմակերպված ձևով: 1855-80-ական թվականների արդեն քաղաքում գոյություն ունեն կես-պորթիսիոնալ մի թատերախումբ, որ հատուկ պատրաստված չենքում շարունակական ներկայացումներ էր կազմակերպում: Այդ ներկայացումների մասին մի թրթակցության մեջ կարդում ենք. «Թատրոնից մեծ օգուտները տեսնելով հոս այլ քանի մը աշխույժ պատանիներ մասնավոր ընկերություն մը կազմեցին ու թատեր մը ամեն պետք եղած գարդերը պատրաստելով թատրոն մը բացին, ուր նույնը. 12-են իվել ամեն գիշեր բացի հինգաշաբթի օրերն, իրենց խաղերը կըրկայացնեց, շաբաթ մեկ օր միլ հատկապես կանանց համար: Առաջին ազգային ներկայացում խաղերն էին «Դեկուս և Մանդիլոս». երկրորդ անգամ «Սոկրատ» ու երրորդը էր «Լեմեռ». այնպես որ ամցալ շաբաթ այս երեք դրեբրությունները տաճկերեն խոսակցությամբ ալ ներկայացուցին: Ամեն գիշեր ամեն ազգերն մեծ բազմություն մը հոնտըր կտեսնվի, շատ ատեն նստարանները ու աթոռները լեցվել են ետը շատերն այլ ուղիք վրա կանան: Տեղական շխտանության պաշտոնատարները, քաղաքիս Վեսն կուսակալին որոհն ու փեսան, ու քրիստոնյա տերությանց հյուպատոսները իրենց ներկայությամբ պատվեցին այս հայ թատրոնը»:

Ապա թրթակցության հեղինակը շարունակում է. «Ամսույս 26 շաբաթ իրիվել են իվել այլ «ներվանդ» ազգային դրեբրությունը կը ներկայացնեց, և ամեն իրիկուն հուսացված են ավելի է Հայոց ազգիս բազմությունը: Արդարև գարձամասլի է տեսնվա, որ Տրապիզոնի գաղթիկ երկպառակալ հայերը մեծ ու պզտիկ, հարուստ և աղքատ հոն ժողոված պատանի դերասանները կը քաղաքիս ու կհայտնեն իրենց համությունը: Թեպետև այս առաջին անգամն է, որ Տրապիզոնի մեջ ՀՄՍ թատրոնը կը կացալի, սակայն հոն ներկայացողը երեք չորս տարի շարունակված թատրոն մը կը կարծե» և այլն:

Դողվածորիկ իս. Ա. Ընասյանի այն խոսքը, թե «քանի մը աշխույժ պատանիներ (ինչ երիտասարդներ) մասնավոր ընկերություն մը կազմեցին և թատրոն մը բացին» վերաբերում է «Կրթական ընկերությանը», որ 1864թ. Պոլսից հատուկ հրավիրում է թուրքական և Պայծառ Ֆասուլյանյան ամուսնուհիներին, Տրապիզոնում արդեն գործող թատերախմբի դերասաններից արդձեսիոնալ ուղղությամբ կատարելագործելու նպատակով, Ֆասուլյանյան ամուսնուհիները մտա երկու տարի մնում են Տրապիզոնում, կազմակերպելով մի շարք ներկայացումներ և 1865-ի վերջերը մեկնում են Կովկաս, այնտեղից էլ Ռուսաստանի խայրաբնակ վայրերը: Հիշյալ ներկայացումների շարքը մեծ

Պետրոս Սինասյանի հեռանալով դպ-

հետաքրքրություն է առաջացնում ոչ միայն համայնքի այս հասարակությանը, այլ նաև եվրոպացի փոքրաթիվ գաղութին պատկանող հանդիսատեսների մեջ (հյուսիսատներ, միսիոներներ, բժիշկներ, դեղագործներ և այլն) իրենց ընտանիքներով:

Պոլսերը, որոնք իրենց թվական ջանակով գրեթե միշտ երկու անգամ ավելի են եղել հայերից, տարիների ընթացքում, տեղական ուժերով ոչ մի թատերախումբ չեն ունեցել, ոչ մի ներկայացում չեն կազմակերպել, ոչ իսկ գեղարվեստական երկույթներ, համերգներ կամ նվագահանդեսներ, որոնք հաճախակի են տեղի ունեցել այս արվեստագետների նախաձեռնությամբ: Սակայն, դժբախտաբար, «Կրթափոքր ընկերության» դրամական վիճակը օր-օրի վատթարանում է, իսկ տեղացի հարուստները չեն մտադրվում այս ազգօգուտ ձեռնարկը նյութապես ապահովելու: Թատերական անընդմեջ գործունեությունը վերջիվերջո կանգ է առնում, տեղի տալով պարբերական ներկայացումներին»:

Ներկայացումների դադարելու փաստը, ըստ երևույթին, կապված պիտի համարել ավելի լուրջ պատճառների հետ, քան հարուստների անտարբերությունը: Բանն այն է, որ հասարակության մեջ խոր զանգվածներ են առաջանում այն մասին, թե առաջավոր հայ երիտասարդությունը շատ ավելի տարված է թատրոնի քարավաճման հոգսերով, քան դպրոցի: Այդ են վկայում Պոլսի տարբեր թերթերում տպագրված մի քանի հոդվածներ: Միս ինչ է գրում «Մասիսը» 1863թ. «Տրապիզոնի մոտ» 26 թվով մեզ գրված նամակի մեջ մեջ կկարդանք թե հիշյալ քաղաքին մեջ անցյալ տարվա իվեր սկսած Լուսինյան թատրոնը այս տարի դարձյալ օգտավետ և զբոսեցուցիչ ներկայացումներով Տրապիզոնի հայ հասարակությունը զբոսցնել սկսել է, և ամեն գիշեր 150-250 հանդիսական պակաս չեն ըլլար եղեր. ինչպես որ ամսույս 23-ին շաբաթ երկուսի տեղովսյն կուսակալն և Բարունի գայմագամ պեյն և ուրիշ բազմաթիվ պատվավոր անձինք իրենց ներկայությամբ պատվեր են հիշյալ հայ թատրոնը:

Տրապիզոնի մեջ հայ թատրոն մը ուրախալի բան է արդարև, քայց չենք կրնալ ուրանալ, որ կանոնավոր և բարեկարգ վարժարան մը, որուն օգուտներն անկշռելի են, դժբախտաբար կպակսի Տրապիզոնի մեջ... Ցավալի՜ ջճարտություն...»:

Սույն հարցն է սրվում նաև մի այլ թրթալցությունում, ուր հողվածագիրը թատերաշրջանի վերջին ներկայացումը՝ «Երվանդ» պատմական ողբերգության առիթով, բարձր գնահատելով հանդերձ դերակատարների ցուցաբերած հաջողությունները և հատկապես առանձնացնելով Ստեփան Չովեպիայանի և Մեսրոպ Վարդիլյանի հմայիչ խաղերը, ավելացնում է. «Տրապիզոնի ազգայնոց մեջ տեսնված թատերափորության այս նոր եռանդն իրենց միակ դպրոցին անխնամ վիճակը միտքերնիս կծգե: Ըստ մեզ, ավելի մեծ, ավելի ջճարտիտ և ավելի արդյունավոր ազգասիրական գործ մը ըրած կըլլան, եթե նույնչափ եռանդ ալ իրենց զավակաց կրթությանը նվիրեն, որ թատրոնն յուրապատիվ ավելի հարկավոր է իրենց»:

Նման արդարացի տրուտներն ու բողոքները զգալի ահագնած են դառնում, որպեսզի Տրապիզոնում մեծամասնություն կազմող հայ-լուսավորչական համայնքի ղեկավար մարմինները հատուկ ուշադրություն նվիրեն քաղաքի միակ Ազգային վարժարանն անհախաճելի վիճակից շուտափոխ՝ դուրս բերելու և նրա կրթական մակարդակը բարձրացնելու անհետաձգելի հարցին:

Արդյունքը լինում է այն, որ Տրապիզոնի ազգային վարժարանի 1865 տարվա ուսումնական շրջանը վերսկսվում է Պոլսից իրավիճակով երիտասարդ և բազմակողմանի զարգացման տեր Ներսես Սեզալյանի տնօրինության ներքո, որը միաժամանակ ստանձնում է նաև մի քանի կարևոր առարկաների դասավանդումը: Ներսես Սեզալյանը ամեն ջանով երիտասարդ մտավորականներից էր, որոնք ժա-

մանակաշրջանի կրթական-լուսավորչական գործի անխոնջ մշակներն ու հուսալի պատվանդաններն էին (Եղիա Տեմիրճիպաշյանը, Մատթեոս Մամուրյանը, Տիգրան Սեթյանը և ուրիշներ): Ես կարողանում է շատ կարճ ժամանակի ընթացքում 800-ի մոտ աշակերտություն ունեցող Տրապիզոնի ս. Լուսավորիչ ազգային երկսեռ վարժարանը դնել արժանի բարձրության վրա: Այս փաստը մեծ գովեստներով է նշում Պոլսի և Ջնյուսնիայի գրեթե ողջ առաջավոր մամուլը: «Տրապիզոնից հասած գրություններն կը տեղեկանանք, գրում է Պոլսում հրատարակվող «ժամանակ» թերթը, - որ Խրիմյան Մկրտիչ Դայրը հոն հասնելուն պես, փութացել է այցելություն ընել վարժարանին, և աշակերտաց վիճակը քննելով, շնորհակալ եղել է ուսումնասեր տրապիզոնցիլոց, և բարեբան դասատուին Սեզալյանը արժանախաղը Ներսես աղային, որ ամենայն անձնվիրու-

կավարժից, հասարակական գործչից, թատերական շարժումը խթանող խանդավառ երիտասարդից, սակայն մշակույթի անդաստանում նրա սերմանած առողջ հատիկները կարճ ժամանակի ընթացքում տալիս են իրենց օգուտաշատ բերքը: Նրանից հետո էլ քաղաքում միասնական ուժերով հաճախակի կազմակերպվում են դասախոսություններ, երկույթներ, զրական ասուլիսներ, նվագահանդեսներ և ներկայացումներ, որոնց գեղարվեստական որակը զգալապես տարբերվում է նախկինների որակից: Փոխվել էր ժամանակը և ժամանակի հետ փոխվել էին նաև էսթետիկական ընթերցումները:

Բայց ահա վրա է հասնում արյունոտ թվականը, որը հայտնի է «Ջարդի տարի» անունով: Դա 1895-96-ի մահատարած թվականն էր...

Բնաշխարհի հայության վիճակված սուկալի աղետից զերծ չեն մնում նաև

են: Պարզ դերակատարներ չեն, երազողներ են, դեպի գեղարվեստական նպատակը ձգտողներ, որոնք արվեստին նրբություններում մեջ խորունկ զգայնությամբ մեջ քալիանցել են: Ամոնց մեջ գտնվեցան անհանգիստ, որոնք թերևս տաղանդներ էին զավառական անկյուն մը մնացած»: «Ամոնց» - շարունակում է հեղինակը.- որ բարեբախտությունը ունեցել են այդ ժամանակվան մարդը ըլլալու, միշտ քաղցր հուզումով մը կիշեն Բեթերսը (Մկրտիչ Երեմյան) իրև կատակերգու, ու մանավանդ Միքեյիլյանը իրև ողբերգու: Բնավ չափի մոռնա՞մ իր վերջին խաղը Արիստոտելի դերին մեջ: Բնիշները այն ատեն արգելել էին իրեն բժարձարանալ, սակայն ընկերներուն քախանձանցներուն չդիմանալով, և մանավանդ քանի որ իր չնամանկելովը ներկայացումը պիտի խափանվեր, կորոշել վերջին անգամ մըն ալ խաղալ:

Սիրող դերասանների մի խումբ, Տրապիզոն (1908-1909թթ.):

թյամբ կաշխատի ի հառաջդիմություն և ի բարեկարգություն վարժարանին»:

Իր մանկավարժական գործունեությանը զուգընթաց, Սեզալյանը զգալիորեն զարկ է տվել նաև Տրապիզոնի թատերական կյանքին: 1865 ուսումնական շրջանի ավարտից հետո Տրապիզոնի ազգային դպրոցի սրահում կազմակերպված հանդեսում, աշակերտական ուժերով և Սեզալյանի ղեկավարությամբ ներկայացվում են նրա գրչին պատկանող «Հորս օրիորդ կամ ուսումնաստեղը և ուսումնասույցը» երեք գործողությամբ թատերախաղը և «Դավիթ հայ իշխան, կամ հայրենասիրության մեջ ջիգ մըն ալ» ողբերգությունը¹²:

Երկրորդ ուսումնական տարվա ընթացքում, Տրապիզոնի ազգային դպրոնում հաջորդաբար կազմակերպված մի քանի հանդեսներում, ուշադրության է արժանանում Վարդանանց տոնի առթիվ խաղացված, նույնպես Սեզալյանի հեղինակությունը եղող «Վարդան հայրենասիրությունը և Վասալա ուրացությունը» անվանը ողբերգությունը՝ գրված աշխարհաբար ուսանավորով¹³:

Երկու տարի Տրապիզոնի ազգային երկսեռ վարժարանում պաշտոնավարելուց հետո, Ներսես Սեզալյանը 1867-ին անակնկալ կերպով որոշում է ուսուցչական ապարեզը ընդհանրապես թողնել և Փարիզ գնալ թշվառություն ստիպելով:

Սեզալյանի հեռանալով, թեպետ Տրապիզոնի հայ հասարակությունը զրկվում է բանիմաց և հեղինակավոր մի ման-

ջակ մարդիկ, առանց սեռի և տարիքի խտրության, սրախողխող եղան սուլթան Դամիդի հրամանով: Ազգային ահավոր վիշտը և դրա հետ մեկտեղ հավանական նոր ապավիզների երկուսը թույլ չտվեցին, որպեսզի նախկին հոգեշեն կյանքը շարունակվեր Տրապիզոնում: Դադարեցին երեկույթներն ու ներկայացումները, անհետացավ միծաղը, լռեցին երգերը, լռեց կենդանի խոսքը. ամենամազուսակ երիտասարդներն անգամ ինքնակամ կերպով փակվեցին դրին իրենց բերաններին: Բարեբախտաբար դա երկար չտևեց և 1898-ին արդեն վերսկսվում է նաև զավառ թատերական կյանքը: Դրա մասին է պատմում Պոլսում հրատարակվող «Արևելք» թերթի 1898թ. դեկտ. 29-ի մարտի Վարդ ստորագրությամբ տպագրված «Թատրոնը Տրապիզոնի հայերում» վերջնագրով հոդվածը: Նրա հեղինակը դրվատական խոսքեր ասելով հանդերձ անցյալում «Կրթափոքր ընկերության» ջանքերով ստեղծված ազգային թատրոնի հասցեին, այն համեմատում է նոր ստեղծված թատերախմբի հետ, և գտնում է, որ վերջինս անհամեմատ ավելի բարձրորակ է: «Այս անգամ սկսանկներ չեն գործի՞ ձեռնարկողները,- վկայում է հորվածագիրը,- ամոնց շատերը արտասահմանյան կրթություն մ'առած անձնավորություններ են, թատրոնին վրա խորունկ ու լայն գաղափար ունեցողներ, որոնք եվրոպական կորիճներ տեսնե-

Չմեռ գիշեր մըն էր: Գալտակ տեղացող անձրևին ու ցուրտին ահազին բազմություն մ'արդեն կանուխեն գրաված է թատերասրահը: Ամեն մարդ անհամբեր հետաքրքրությամբ վարագույրին բացվելուն կպասե, որ վերջապես չուշանար: Միքեյիլյան Կարապետը կերևա սովորականն ավելի դժգույն դեմքով մը, քայց հիանալիորեն խորխոր: Ամբողջ դալիճը սկիզբեն մինչև վերջը կը հետևի անըր խաղին: Վերջին արարվածն էտըը, երբ հասնախառ ու լքված Արիստոտելը տխուր ծայրով իր աղջկան գերեզմանին վրա կիջնար, բազմությամբ մեծ մասը իր աչքերը կարծել: Այդ վերջին խաղեն էտըը Միքեյիլյանը երկար չապրիտ ու իրեն հետ թատերական գործն ալ գրեթե կմեռնի»¹⁴:

Տրապիզոնի թատրոնի այդ շրջանի գործունեության մասին ուշագրավ վկայություն կա նաև «Բազմավեպում»։ «Ազգային թատրոնի Տրապիզոնի վերնագրով հոդվածում հաստատվում են «Արևելքի» թրթալից խոսքերը Կարապետ Միքեյիլյանի և Մկրտիչ Երեմյանի (Բեթերս) դերասանական կարողությունների մասին, և ապա ավելացվում, որ «ի՞րոք այս երկու դերասանները ամուռնալից հիշատակվում են Տրապիզոնի «մեծ գործիչներն» մի քանիսին, գործիքնալ Գեղամյան Կոմիտաս Էֆենդին, հանրածանոթ Մարմինյան Պետրոսը, Զմայակ Գուշպուրյան»¹⁵:

(Շարունակությունը՝ 6-րդ էջում)

С 19 по 20 июня 2007г. в Ереване состоялась международная научно-практическая конференция на тему "Армянские общины на современном этапе: выживание, перспективы", организованная Научно-образовательным фондом "Нораванк", Кавказским институтом СМИ и Союзом общественных организаций "Еркир". Представляем доклад Генерального директора Центра этнополитологических исследований, главного редактора газеты "Еркрамас" (г. Краснодар) Тиграна Гургеновича Тавадьяна.

Отдельные представители армянства Кубани, являющегося второй по численности национальной группой в этом субъекте Российской Федерации, играют существенную роль в социально-экономической, культурной и политической жизни края. Однако говорить о роли организованного армянства все еще не приходится. Составляя, по данным переписи 2002 года, более 5% от

общей численности населения края, то есть 275000 человек, а по неофициальным данным, подтверждаемым источниками и в краевых миграционных службах, доходя численностью до полумиллиона, армянская диаспора Кубани, тем не менее, не может считаться организованной, и ее организационная активность в той или иной сфере проявляется спорадически — в основном в местах компактного проживания. К местам компактного проживания можно отнести Черноморское побережье (Анапский, Геленджикский, Туапсинский районы, города Сочи и Новороссийск, и районы, прилегающие к этим городам), предгорные области Кубани (Абинский, Апшеронский, Белореченский, Горяче-Ключевский, Крынский, Майкопский (Республика Адыгея) районы), Кавказский, Курганский, Новокубанский, Отрадненский, Темрюкский районы, города Армавир, Краснодар, Кропоткин.

Тигран Тавадьян

АРМЯНСКИЕ НАЦИОНАЛЬНЫЕ «ОЧАГИ» В КРАСНОДАРСКОМ КРАЕ степень организованности и перспективы

Армянские организации, так называемые общины, начали юридически оформляться в Краснодарском крае с начала 90-х годов XX века, и в настоящее время они, согласно данным регистрирующих органов, существуют практически во всех районах и районах Кубани. Однако реально действующими можно считать очень незначительное их количество. Изначально, создаваясь в качестве единственных и всеобъемлющих организаций, в том или ином регионе края, они прошли несколько этапов в своем развитии. Как правило, инициаторами их создания и первыми руководителями были представители интеллигенции, ратующие за сохранение армянства и защиту его от ассимиляции, но не имеющие финансовых возможностей для реализации этих целей. В последующем интеллигенция в руководстве общин постепенно была замещена представителями бизнеса, имеющими финансовые возможности, но не четко представляющими область применения этих возможностей. Так, в течение последних 10 лет в различных регионах Краснодарского края общинами были созданы несколько футбольных команд с армянскими названиями, которые участвовали в общегородских или районных первенствах и на которые тратились серьезные средства, собираемые с представителей мелкого и среднего бизнеса. При этом в эти же общинах не находилось средств и воз-

можностей для организации групп по изучению армянского языка, хотя это и требовало гораздо меньших средств. Руководителями общин было проще профинансировать какое-то разовое мероприятие, не имеющее отношения к армянской диаспоре, например, чемпионат России по бодибиндунгу, о котором можно было потом долго вспоминать, чем начать долготренировочный про-

ект, требующий не только и не столько финансовых затрат, сколько интеллектуальных усилий. Период наибольшей активности армянских организаций совпал со временем карабахской освободительной войны, когда большинство общин работало по принципу «все для победы», организуя отправку гуманитарной и иной помощи в Армению, обеспечивая прием и лечение пострадавших в войне и так далее. Но, когда необходимость подобной работы прошла, многие армянские организации свою деятельность свернули до минимума или вообще прекратили какую-либо деятельность.

В то же время, на фоне усилившейся миграции в Краснодарский край армян из Азербайджана, Армении, Грузии и ряда других регионов, на Кубани все чаще и чаще стали происходить антиармянские акции. В 1992г. в Анапе, Краснодаре и ряде других районов произошли нападения на армян. Летом 1993г. инциденты между русскими и армянами прошли в Анапе, в 1997г. в Кореновске на массовом митинге прозвучали требования о выселении армян. Параллельно в прессе все чаще стали появляться публикации антиармянского характера и все чаще и чаще антиармянские высказывания начали звучать из уст руководства Краснодарского края. Армянские общины не смогли ничего противопоставить этому и даже не смогли обеспечить соответствующе-

го юридического сопровождения в ходе судебных процессов над погромщиками в Краснодаре и Славянске-на-Кубани, когда молодые боевики, громившие армянские магазины в Краснодаре и армянские магазины в Славянске-на-Кубани, были отпущены на свободу из зала суда, получив незначительные условные сроки.

Эти и многие другие факторы привели к тому, что армянское население в Краснодарском крае в своем большинстве было разочаровано в деятель-

ности армянских организаций, называющих себя общинами, и оказалось оторвано от организованного армянства. В то же время, армянские организации, в большинстве своем зарегистрированные как «общества армянской культуры», претендовали на роль единственных армянских организаций в том или ином регионе, ревностно и даже враждебно относясь к попыткам отдельных представителей армянской диаспоры создать еще какие-либо организации. Бытовало мнение, что все армяне какого-либо населенного пункта автоматически являются членами армянской организации этого населенного пункта и потому обязаны нести перед этой организацией определенные обязанности, в основном выплачивать членские взносы. В Уставе одной из организаций даже был закреплен пункт о том, что армянин, не являющийся членом этой организации, но проживающий на территории деятельности организации, должен был написать заявление об отказе от своей национальной принадлежности. А одна из армянских общин направила официальное письмо в краевое управление юстиции, потребовав от последнего не регистрировать без разрешения общины другие армянские организации. Подобная ситуация вполне устраивала и представителей власти, которым было удобно иметь в своем регионе одну армянскую организацию с руководителем, которому «есть что терять» (имеется в виду бизнес) и которым в связи с этим можно управлять.

Периодически в деятельности армянских организаций происходила активизация, что было связано с процессами, происходившими в армянской диаспоре России, то есть в Москве. Так, очередной этап в развитии общин начался в связи с учреждением в Москве Общероссийской общественной организации «Союз армян России», созданием которой на Кубани восприняли с большим энтузиазмом. Но местные руководители подошли к вопросу учреждения местных отделений САР по-своему. Если в других регионах России армянские общины становились коллективными членами САР, то на Кубани пошло массовое юридическое закрытие армянских общин и открытие местных отделений САР. Ряд общин, например в Новороссийске, Славянске-на-Кубани, Анапе и еще ряде районов, воспротивился закрытию. В некоторых

случаях краевое руководство САР использовало административный ресурс для того, чтобы «непокорные» общины были закрыты, и во многих случаях это удалось. Но в Новороссийске община (Общество армянской культуры «Луйс») отказалась не только закрываться, но и входить в САР, в результате чего САР здесь был вынужден создать параллельную структуру. Во многих других регионах Кубани САР и общины юридически и существуют параллельно, но управляются одними и теми же людьми.

Подобная ситуация в армянской общественной жизни края не устраивала многих активных армян, оказавшихся за бортом армянских общин, и потому, когда в 1996 году в Краснодаре начала издаваться первая в постсоветской России независимая армянская газета «Еркрамас», многие из тех, кто желал изменений, объединились вокруг газеты и поддержали ее от давления ряда армянских общин, считающих, что право издавать армянскую газету имеют только они. Забегая вперед скажем, что о закрытии газеты «Еркрамас» ду-

мало и руководство краевого регионального отделения САР, заявившее на своем общем собрании в 2003 году о том, что все армянские газеты, издающиеся в крае, должны быть закрыты с тем, чтобы издавался лишь официальный печатный орган Союза армян России — газета «САР». После этого, несколько армянских газет, издававшихся общинами — «Маштоц» (Краснодар), «Крунк» (Армавир), «Армянский вестник» (Сочи), были закрыты. Функционерам САР не удалось закрыть лишь независимую газету «Еркрамас» и газету армянской общины Новороссийска «Луйс».

Опыт независимой деятельности газеты «Еркрамас» принес свои плоды, и в крае постепенно, несмотря на противодействие руководителей многих армянских общин, начали создаваться новые, независимые от общин, общественные организации — земляческие, молодежные, научные, литературные, спортивные и т.д. Они были немногочисленны и финансово не устойчивы, в связи с чем многие из них просуществовали не более 2-3 лет, однако благодаря этим организациям большее количество армян стало проявлять общественную активность, а многие армянские общины, восприняв новые организации как конкурентов, пытались проявлять большую активность в своей работе.

Среди новых организаций были и такие, кто смог уверенно встать на ноги и занять свою нишу в армянском общественном движении на Кубани. К таким организациям относится Армянский научный информационно-культурный центр «Амшен», созданный в 2000 году, Центр армянской культуры и образования «Нарек», созданный в 2005 году, общественные структуры газеты «Еркрамас», имеющей своих представителей во многих регионах края.

Одной из проблем армянской диаспоры, способствующей ее ассимиляции, на сегодняшний день является незнание значительным количеством ее членом армянского языка и отсутствие возможностей для его изучения. В этом смысле положение может считаться удовлетворительным только в Сочи. В городе действует единственная на Кубани общеобразовательная армянская школа и армянские секторы в ряде сельских школ. Но и в этом регионе ситуация далека от идеальной. По имеющейся информации, во многих

школах армянские секторы на грани закрытия из-за нежелания преподавателей работать за мизерную зарплату. В общеобразовательной армянской школе есть серьезные проблемы с преподавательскими кадрами.

В других регионах Кубани ситуация с изучением армянского языка просто катастрофическая, несмотря на то, что в большинстве из районов края действуют воскресные школы или кружки по изучению армянского языка при общинах или детских образовательных центрах. Большинство из этих очагов образования созданы по частной инициативе преподавателей и поддержке от общин не получают, в связи с чем испытывают серьезный недостаток в учебниках и методических пособиях. Как правило, в этих кружках занимается очень небольшое количество детей и, пройдя курс обучения, эти дети, даже научившись читать и писать по-армянски, разговаривать на родном языке не могут.

В области армянской культуры лидером также является Сочи, точнее Лазаревский район города, где в 1992 году по инициативе начальника управления культуры администрации Лазаревского района Кирилла Мазлумяна было создано муниципальное учреждение «Центр национальных культур», в рамках которого действует муниципальное учреждение Центр армянской культуры. При Центре армянской культуры действуют несколько вокальных и танцевальных профессиональных коллективов, известных не только по всей Кубани, но и за ее пределами. Кроме того, из бюджета финансируются также 18 сельских филиалов Центра армянской культуры, в большинстве из которых есть танцевальные и певческие коллективы. При этом Центр армянской культуры не имеет никакого структурного отношения к армянской общине города Сочи, отделение которой существует и в пос. Лазаревском. Более того, до последнего времени отношения между Центром и общиной были напряжены до предела. И только после сопровождавшихся скандальными публикациями в прессе перевыборов председателя местного отделения САР ситуация удалось исправить.

Сфера культуры присутствует в деятельности еще нескольких армянских общин, но из-за недостаточного и непостоянного финансирования, танцевальными и иным коллективам, действующим при этих общинах, не удается выйти на соответствующий уровень.

В последние годы все же наметились положительные сдвиги. Помимо более или менее действующих армянских организаций на побережье Кубани, началась активизация армянского движения в Краснодаре. Это, прежде всего, касается входящего в черту Краснодара поселка Пашковского. Несколько предпринимателей армян, проживающих в поселке, объединили свои финансовые возможности и возродили в поселке Армянскую общину, обеспечив ее не только трехэтажным офисным зданием, но и постоянным финансированием деятельности. При этом никто из этих предпринимателей не претендовал на роль председателя и не пытался диктовать, чем должна заниматься община. В итоге, избранный председатель общины, и его заместители по направлениям деятельности (культура, образование, спорт, молодежь и т.д.) являются людьми, освобожденными от другой работы, и все свое время тратят на развитие общины. Важным отличием этой общины от большинства других стала ее готовность сотрудничать с другими армянскими организациями Краснодара, независимыми от основной городской общины. Так, в Армянской Пашковской общине совместно с Центром «На-

рек» отмечались различные армянские национально-государственные даты, совместно с газетой «Еркрамас» учрежден Исторический клуб, созданы группы по изучению армянского языка, армянский танцевальный ансамбль, оказывается юридическая помощь, нуждающимся в ней армянам и многое другое.

Наблюдается общественная активизация и среди армянской молодежи. Во многих общинах действуют молодежные секторы, которые в основном занимаются организацией мероприя-

тий развлекательного характера. Создаются и независимые молодежные организации. Так, в Краснодаре действуют молодежное объединение «Еркир» и студенческая ассоциация «Арабат».

Армянская церковь на Кубани является той структурой, на базе которой проще всего проследить объединение армянского населения в дни больших религиозных праздников или в ходе организуемых на прицерковных территориях массовых мероприятиях. Всего в Краснодарском крае построено более 15 церквей и часовен, строительство еще нескольких продолжается. Однако значительно число наших соотечественников, по тем или иным причинам (в основном из-за незнания родного языка), посещающих храмы Русской Православной церкви. Тревожным фактом является и активизация среди армян проповеди представи-

телей таких сект, как «Свидетели Иеговы».

Еще одна сфера, в которой роль армян в последнее время повышается, — это политика. На последних муниципальных выборах в местные выборные органы власти было избрано более 60 армян, причем многие из них имели непосредственное отношение к армянским общинам — был и председателем или членами правления армянских общин. Однако их деятельность в выборных органах власти практически никак не связана с лоббированием ин-

тересов армянского населения. Армянскими вопросами им приходится заниматься в основном в случае возникновения каких-либо конфликтных ситуаций с армянами, принимающих характер межнационального противостояния.

Если говорить о деятельности армян в российских политических партиях, то, как правило, армяне вступают в ряды правящей партии. Когда-то это была партия «Наш дом — Россия», затем «Отечество» и «Единство», сегодня это «Единая Россия». В основном в

партию вступают представители бизнеса, немалое количество председателей армянских общин также являются членами правящей в России партии. Их основная роль сводится к финансированию деятельности партии, и какой-либо национальной лоббистской деятельности через партию они не проводят. В свою очередь, членство в «Единой России», лидером краевого отделения которой на Кубани является губернатор Александр Ткачев, обеспечивает армянским предпринимателям определенные преференции.

В деятельности армянских общин практически отсутствует понимание такого направления, как «Ай Дат», и отстаивание общеармянских интересов, связанных с этим. Все что касается этого вопроса ограничивается проведением траурных служб в церкви 24 апреля и траурных митингов на церковной территории. Ни один из армя-

рекции влиянием, а депутаты-армяне не хотят портить отношения с местными властями. В итоге, вопросами «Ай Дата» в крае активно и постоянно занимается газета «Еркрамас» со своими общественными структурами и в сотрудничестве с некоторыми армянскими общинами. Так, по инициативе и при организации газеты «Еркрамас» и Общества армянской культуры г.Славянска-на-Кубани 19 апреля 2006 года в Славянске-на-Кубани был проведен круглый стол, в ходе которого была принята резолюция с осуждением Геноцида армян в Турции и обращением к руководителям стран Европы с призывом оказать давление на Турцию, чтобы она признала совершенное ею преступление. Эту резолюцию подписали также глава администрации Славянского района Краснодарского края, являющийся одновременно районным казачьим атаманом.

В 2007 году уже в Краснодаре газетой «Еркрамас» в сотрудничестве с Армянской Пашковской общиной был проведен сбор подписей среди армян, обладающих избирательным правом, под обращением к депутатам городской Думы Краснодара с призывом осудить Геноцид армян в Турции. Было собрано около двух тысяч подписей и, несмотря на противодействие администрации города Краснодара, заинтересованной в турецких инвестициях, городские депутаты все же приняли заявление, осуждающее Геноцид и призывающее правительства стран мира сделать то же самое. Большая заслуга в принятии документа принадлежит председателю городской Думы Краснодара Николаю Котлярову, подписавшему Заявление.

Заявление городской Думы Краснодара, опубликованное в газете «Еркрамас», вызвало, в свою очередь, резонанс во многих армянских общинах края и уже известно, что многие из них, готовы принять участие в аналогичной акции направленной на осуждение Геноцида армян теперь уже со стороны Законодательного собрания Краснодарского края, в котором также есть депутаты армянского происхождения. Нужно отметить, что информация о деятельности армянских организаций других регионов России или зарубежья, публикуемая в газете «Еркрамас», в последнее время вызывает у многих общин Кубани желание повторить то же самое у себя в регионе. Проблемой для этих общин является главным образом отсутствие опыта в организационной работе.

На сегодняшний день, армянская диаспора Кубани достигла достаточно уверенных позиций в экономической сфере. В некоторых районах побережья Кубани в количественном отношении предприниматели-армяне уже являются лидерами. В связи с этим можно предположить, что в течение ближайшего года в регионах компактного проживания армян на Кубани, где деятельность армянских общин в той или иной степени заметна, следует ожидать усиления этих организаций, прежде всего в экономическом плане. Что же касается большинства районов Кубани, где армянские организации существуют достаточно условно, то их активизация возможна лишь после активизации работы краевой армянской организации, которой на сегодняшний день является краевое региональное отделение Союза армян России. За последние пять лет эта структура, а точнее люди, ее возглавлявшие, не смогли выполнить взятых на себя функций. Остается надеяться, что недавно избранное новое руководство регионального отделения САР воспримет имеющийся в ряде общин и независимых армянских организаций опыт работы и не допустит ошибок предыдущего руководства отделения.

(Սկզբը՝ 2-3-րդ էջերում)

Առաջինը և ատնը չէին հասարակ դեռասաններ, այլ ամեն ինչ բնականորեն պաշտոններու տեղ, բայց ի սեր ազգային կրթարաններու, մասնավոր ծննդաբանական գործունեության, տարեկան ձմեռ եղանակին կենդանացնեմը ազգային դեբորտները: Այս դեռասանները վարձք մը չունեին, այլ հավաքյալ դրամն կգործածվի ի նպաստ հիշյալ ազգային գործերու:

Թատրոնը, որ Տրապիզոնի հայոց մտքին և բարուն գործին, կհռուրդիչ անունը էր, կդարձի Բեքերի կեանքում և Միքեայի մահվանը¹⁴:

Զարգացած քաղաքի արժեք զուգահեռ շարունակվում էին նաև աշակերտական ներկայացումները թե՛ ազգային լուսավորչական և թե՛ Միխաթյան վարժարաններում, ըստ որում հարկ է ընդգծել, որ հայ քաղաքի ճանաչվող դեռասանների շատերը, ինչպես Արամյանը, Փափազյանը և ուրիշներ, իրենց առաջին քայլերը սկսել են դպրոցական ներկայացումներից: Նույն ձևով տրապիզոնի դեռասաններից Կարապետ Գլշխյանը, Լաքքան, ժողովրդական դեռասան Յուլյա Ամերիկյանը և տողերիս ստորագրողը, իրենց դեռասանական նախախորձեղը դարձյալ սկսել են դպրոցական ներկայացումներում: Առաջին երեքը Միխաթյան վարժարանում, իսկ վերջինը Ազգային լուսավորչական վարժարանում:

Այս է ընդհանուր պատկերը (հավանաբար ոչ լրիվ) մինչև 1908թ. Տրապիզոնի հայ համայնքում նշվող քառերակուսի կյանքի: Սրանից հետո սկսվում է մի նոր շրջան, որը սկզբնավորվում է 1908-ի Օսմանյան առաջին հեղափոխությունից հետո, երբ համախոյան բռնակալության տապալման շնորհիվ ստեղծվեցին բեքերը, պարբերականները, կազմվեցին միություններ, ընկերություններ, նախկինում ընդհատակ մտած քաղաքական կուսակցությունները լեզավ հայտարարվեցին: Իրար ետևից հրապարակ եկան նաև պրոֆեսիոնալ և սիրողական քառերակուսիները:

Տրապիզոնում բացվեց (ավելի ճիշտ վերաբացվեց) անժամանակ օրերից փակ մնացած, հայոց առաջնորդարանի դիմաց գտնվող և ազգապատկան կալվածի մաս կազմող Ակունքի շենքը: Այդ ընթերցարան-ակումբում տեղի էին ունենում քաղվեստի, գիտության և գրականության հարցերի շուրջ կազմակերպված դասախոսություններ, ասուլիսներ, որոնց հաճախ վերջանում էին գեղարվեստական բաժնով, ուր կատարվում էին մեներգերը, ներկայացվում էր մեկ կամ երկու գործողությամբ կատակերգություններ:

1908-ի աշնանը Կովկասից Տրապիզոն ժամանեց հայտնի երաժշտագետ և խմբավար Բիբոյր Այունցին (Աբրազյան), որ տեղական ուժերից 60 մարտից բաղկացած քառամայն խումբ պատրաստելով, տվեց մի քանի համերգներ, որոնց մասնակի ոգևորություն առաջացրին ոչ միայն հայերի, այլև հույների և թուրքերի մեջ: Նա համերգներ կազմակերպեց նաև Կիրասոն և Սամսոն ծովաօտյան քաղաքներում¹⁵:

Նույն տարում քաղաքում կազմակերպվեց լարային մի նվագախումբ, որի ղեկավարը էր բժիշկ Է. Միսայանը: Կային նաև առանձին նվագողներ, որոնցից իր բացառիկ տարունդով աչքի էր ընկնում ջութակահար Գարոթյուն Արզումանյանը: Նա բացի նվագախմբի առաջին ջութակը լինելուց, քաղաքում տվել էր նաև առանձին համերգներ:

1911թ. Տրապիզոն ժամանեց հայտնի ջութակահար, բնիկ տրապիզոնցի, Դավիթ Դավթյանը, որի երկու համերգները (Կոստանդինոպոլիսում) բարձր գնահատվեցին տեղական հայ և օտար մատուլի կողմից: Դամբողներում Դավթյանը նվագեց նաև իր սեփական գործունեություններից երկու կտոր:

Երաժշտական խմբերի կողմից քաղաքում կազմվեց բավականին ուրիշ ինքնուրույն կրթական սիրողական մի քառերակուսի, որի ղեկավարը էր լուսանկարիչ և

ոչ-պակաս մտավորական հասցիկ Չոլպայանը, որը և կատարում էր հայրենի դերերը: Թատերախմբի կազմում էին Զարեհ Մեղավորյանը, Արամ Մարյանը, Նազարեթ Գևորգյանը, Տիգրան Բաբերոցին, Արամ Որբերյանը (Էլբուզյան), Լևոն Քարատուրյանը, Երվանդ Մուքաթյանը, Գալո կոր Մրապյանը, Մամուկ Մուրուսյանը, Արշավիր Էլյանը, Նշան Սահանյանը, երվանդ Ռոբոսյանը, ես և ինքս ուրիշ մի քանիսը: Կին դերակատարներից էին Գոհարիկ Խանեստյանը, Սիրանուշ Մարկոսյանը, Գեղանուշ Էլյանը, Արտեմիս Այնաջյանը, Գոհար Գաբրիելյանը և ուրիշներ:

Թատերախմբի արժիմատարուհի էր Պողոս-Տիգրանը (Վահանյան), որ Բաբուրմից էր եկել Տրապիզոն (իր ծննդավայրը) և գրեթե մշտապես քաղաքի գործերով զբաղվող ակտիվ մի մարդ էր: Թատերախմբում ներկայացրել է հետևյալ պիեսները. «Արցունքի հովիտ» (Միսրապյան), «Պատվի համար», «Արձեռնիկ», «Եվգիեն», «Շարլատան» (Ալ. Շիրվանզադեի), «Մարվող ճրագներ» (Ալ. Աբելյանի),

Տրապիզոնի Ասիակ-Մարտյան վարժարանի ուսուցիչները և աշակերտները Գարեգին Եպիսկոպոսի առաջնորդությամբ, 1922թ.:

«Ծամրուն վրա», «Եսի մարդը» (Լ. Շանթի), «Ավարայրի արծիվը» (Սմ. Բյուրա-տի), «Լքյալ ընտանիքը», «Շրջանավարտ օրհորդը» (երկուսն էլ Տիգ. Միխանյանի): Կոմեդիաներից խաղացել են «61/2 կրոտի ժառանգությունը», «Ես մեռա», «Երկու տիրոջ ծառա», «Նշանածներ» և այլն:

Այս բոլոր ներկայացումները տեղի էին ունենում Տուզի Չեչնի քառերակուսում, որը կառուցել էր տվել քաղաքում հայտնի հույն մեծահարուստ Կոստանցին:

Թատերախմբի պարբերական այս ներկայացումները մեծ հետաքրքրություն էին գարեթյունի հատկապես քաղաքի երիտասարդության մեջ և վայելում էին նրա բարոյական օժանդակությունը:

1913թ. սիրողական ուրիշ մի խումբ, ուսուցիչ Գարեգին Կոզիկյանի (Եսայան) ռեժիսորությամբ բեմադրեց երկու պիես՝ «Կործանվածը» (Շիրվանզադեի) և «Չեքերը վեր» չորս գործողությամբ դրաման (Փարամազի): Այս ներկայացումներին մասնակցում էին Արշավիր Արզումանյանը, Վարդան Նարյանը, Գալո Գևորգյանը, Գալո Գաբրիելյանը, Միսրոն Եսայանը, Գուրգեն Մարտյանը, Սահակյանը և Տիգրանուհի Նարյանցին, Արշավիր Գաբրիելյանը, Լուսին Թաշ-յանը և ուրիշներ:

Տեղական սիրողական խմբերից բացի գաստրոլային խմբերից հարկ է է հիշել հետևյալները. 1908-ի աշնան սկզբներին Կովկասից Պոլիս գնալու ճամպարիկին Տրապիզոն ժամանեց Աբելյան-Արձեռնյան քառերակուսի, որը բեմադրեց «Պատվի համար» և «Արցունքի հովիտը»: Գալոյրդ տարվա քառերակուսի սեպտեմբեր ժամանեց Զարիֆյան-Սևունյան խումբը, որի առաջին ներկայացումը երակ «ժամ Ռու-ժ», իսկ երկրորդը՝ Մարոտի «Դայրենի-քը»:

Վերոհիշյալ երկու քառերակուսի էլ անօրինակ ոգևորություն և գնալանք առաջացրին Տրապիզոնի հայ գաղութի ողջ հասարակության մեջ, որը ամբողջ իր

կյանքի ընթացքում չէր տեսել մայրենի լեզվով խաղացող պրոֆեսիոնալ դեռասանների այսպիսի կատարյալ մի անմասն:

Տրապիզոն են եկել նաև դեռասաններ Երվանդ Կանինը, Աշոտ Մարաթյանը և Լաքքանը, որոնք տեղական ուժերի օժանդակությամբ ունեցել են մի քանի ելույթներ: Դիշատակեմ նաև Մարտիրոս Մեղակյանի և Գարոթյուն Ալեքսանյանի գաստրոլային ներկայացումները, թեպետ դրանց եղել են թուրքերեն լեզվով:

Տրապիզոնում քառերակուսի այս խանդավառ և անընդմեջ գործունեություն և ընդհանրապես մշակույթի բուրբ մյուս բնագավառների բարգաւառ կյանքը, մի օր քավալիտեն վերջ գտավ թուրքական անճախընթաց եղեռնագործության պատճառով, որը դավադրաբար գործադրվեց Թուրքիայում ապրող ողջ հայերի նկատմամբ, և որը հայտնի է 1915-ի Դամազգային Աղետ անունով: Սակայն արևի և լույսի ծարավի տրապիզոնցի հայերի մնացած զավակները մի տարվա

քաղաքներում, գլխավորապես Բաբուրմի-ում և Սուխունիում, ուր ստվար թվով տրապիզոնցի հայեր նահապետ արդեն ապրում էին:

1.Տե՛ս Բ. Սարգսյան, երկուհայրուրա-յա կրթական գործունեությունը Կենտրոն Միխաթյան միաբանության, Կենտրոնի, 1936, էջ 40, և «Բազմավայ», 1950, թիվ 7-8, էջ 145:

2.Նույն տեղում, էջ 60:

3.Չեռասանում նա իր ուսուցչական և քառերակուսի գործունեությունը ծավա-լում է Դրիմուն, Ղարաաթաքարում (տե՛ս Կ. Թերզիբաշյան, «Դաս դրամատուրգիայի պատմությունը», Ա հատոր, էջ 46):

4. Պոլսում, 1846թ. դարձյալ ինքն է եղել «Դամազգային» հիմնադիրը Ա. Պեշ-իկաշյանի աջակցությամբ:

5. Թերզիկ, «Ամենուն տարեցույցը», 1926, էջ 399 (ընդգծումը մերն է - Ա. Կ.):

6. «Մասիս», 1863, հունվարի 30:

7. «Մասիս», 1863, դեկտեմբերի 7:

8. «Մասիս», 1863, 23 փետրվարի:

9. «Շամանակ», 1865, թիվ 65:

10. Առաջին քառերակուսուրը 1862թ. առաջին անգամ խաղացվել է Պոլսում, Գուս-Գարուի «Դուրսի բաղի» երկսես Վարժարանում և մեծ ընդունելություն է գտել: Թատերախաղը կրկնվել է «ի ներ-կայության աշակերտուկից մայրերում այ: Երրորդ անգամ նույն ներկայացվել է «մայրաքաղաքի գանազան բարերեն բազմաթիվ ուսումնասիր տիկանացի նի-րանոց»: Ներկա է եղել նաև «Արևելյան քառերակուսի» առաջին դեռասանուհի Արուս-յակ Փափազյանը, որ դեռահասարակու-հներից մեկն էր խաղին շատ հավելելով ծաղկա պսակ մը Գևորգ էր իր ձեռքը»:

11. Ավերդոյ չէր լինի հիշատակել նաև այն փաստը, որ Ներսես Մեգալոպոլիս գր-չին է պատկանում «ԴԴ՝ մեծապահ ղու լեզու, ո՞վ հեշտ քարքառ մայրական հանրահայտ երգի տեսար, որը բանա-տեղծական բարձր շնչով և աննկող զգա-ցունով է գրված: Սույն բանաստեղծությու-նը, որ հայոց լեզվի դասագրքերի և երգա-անոցի մշտական գարնը է կազմել, ներշնչել է անմահ Կոմիտասին, հետագա-յում մի նոր երաժշտություն հորինել նրա տեսքով, գոյություն ունեցող նախկին երաժշտությունը բանաստեղծության ոգուն համահնչյուն չգտնելով: (Տե՛ս Թեո-դիկի «Ամենուն Տարեցույցը», 1915, էջ 247):

12. «Արևելք», 1898, 29-ին դեկտեմբե-րի:

13. Չեքիմյան Կոմիտասը հայտնի քա-տերակուսի գործիչ և դրամատուրգ Արա-պիոն Չեքիմյանի ազգականներից է: Ա-րիմյան Պետրոսը ոչ անհայտ հասարա-կական գործիչներից է, միաժամանակ հե-ղինակ և հրատարակիչ: Դժայակ Կո-նկյանը (Խուշակյանի) մեծանուն բարձր-ա-զույն կրթություն ստանալուց հետո 1909թ. Տրապիզոնի ազգային երկսես Վարժարանների տնօրենն է եղել:

14. «Բազմավայ», 1899, թիվ 2, էջ 87: Այս հատվածում մեր ընդգծած «Եվգիեն-կան գործունեության», «Թաթուն գործին» արտաստությունները իմ կարծիքով պետք է հասկանալ ազգային-ազատագ-րական պայքարի նպատակին հատկա-ցած դրամական ֆոնդ:

15. Գ. Այունցին 1910-ին, Տրապիզոնից մեկնեց Կարին, ուր Ամանաթյան վար-ժարանում դասավանդեց մինչև 1914թ., ապա վերադարձավ Թիֆլիս, ուր երգեցիկ խմբեր և սիմֆոնիկ նվագախումբ ղեկա-վարելուց հետո, 1920-21թթ. մեկնեց Պո-լիս, այնտեղից էլ Ամերիկա:

16. 1908թ. Բիբոյր Այունցին խմբում եր-գած լինելու հանգամանքը հնարավորու-թյուն տվեց ինձ Միխաթյան դպրոցի (որ-տեւ ևս ձրի դասավանդում էր հայերեն լե-զու և արևմտադասարան) իմ սաներից կազմել եռամսյակ երգեցիկ մի խումբ: Զարմանալի հարցություն ունեցավ մեր խումբը, որի յուրաքանչյուր երգը որոշուց հետո ծափա-հարկություններով էր դիմավորվում: Թերևս դրա գլխավոր պատճառն այն էր, որ խմբի մասնակիցները բոլորն էլ մեկնախոսակ աշակերտներ էին արեւմտից հրաշքով ազատված:

Քայլական զարթոթախների պատմությունը հայ ժողովրդի պատմության անբաժանելի մասն է, ուստի մեր անցած ճանապարհը պատկերացնելու համար անհրաժեշտ է համակողմանիորեն ծանոթանալ նաև այդ զարթոթախների առաջացման պատճառներին, նրանց սփռվածությանը, ներկա վիճակին:

Ողբան էլ տարրիմակ է, անգամ աշխույժ կապերի առկայության պայմաններում այսօր վառ է ուսումնասիրված Ռուսաստանի հայությունը: Եթե Ղրիճի և Նոր Նախիջևանի հայկական զարթոթախների անցյալը դարձել է տարբեր գիտական բեզերի նյութ, ապա Առաջին և երկրորդ համաշխարհային պատերազմների ժամանակաշրջանին, ընդհանրապես խորհրդային տարիների նրանց պատմությունը սահմանափակ է արվել: Պատճառը պարզ է, խորհրդային գրաքննությունն ու գաղափարական և վարչական արգելքները թույլ չէին տալիս անկողմնակալ հետազոտել այդ յոթուկես տասնամյակը: Շատ ավելի քիչ է ուսումնասիրվել Կրասնոդարի երկրամասի հայությունը, կրկին նույն պատճառով: Վերջին տարիներս, երբ այլևս չկան խորհրդային արգելքներ, լույս տեսան երկրամասի հայության անցյալին նվիրված մի քանի ուսումնասիրություններ: Դուստվ ենք, որ առաջիկայում դրանք թիվը կբազմապատկվի: Մենք կաշխատենք մեր ընթերցողներին ծանոթացնել այդ հրապարակումներին, իսկ այժմ «Բանբեր Չայաստանի արխիվների» հանդեսի 2006թ. թիվ 1-ից արտատպում ենք երիտասարդ գիտնական Ս. Սինայայանի հոդվածը:

Սերգեյ Վարդանյան

19-րդ դարի երկրորդ կեսին Ս. Սինայայանը հայերին երևան եկան առաջին հայկական բնակավայրերը, որոնց թիվը, ժամանակի ընթացքում, ավելացավ: Գաղափարներն առաջադրվեցին Սևծովյան նահանգի Սոչիի շրջանը, որտեղ, 1918թ. դրությամբ, հայկական բնակչությունը գերազանցում էր 20000-ը: Կազմելով տեղի գյուղական բնակչության 36.7%, իսկ ողջ շրջանի բնակչության՝ գրեթե 30%: Միևնույն ժամանակաշրջանում, Սոչիի շրջանում գործում էին բազմաթիվ հայկական դպրոցներ, եկեղեցիներ, բարեգործական, լուսավորչական կազմակերպություններ, խնամատարական խորհուրդներ, սիրողական թատերական խմբակներ և այլն:

Սմբատ Սինայան

ՍՈՉԻԻ ԴՅՈՒՄՅԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԿԱՄԱՎՈՐԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿ (1918թ. երկրորդ կես - 1919թ. սկիզբ)

Չլոտենբերյան հեղաշրջումից հետո Ռուսաստանը ներթափանց քաղաքացիական պատերազմի մեջ: Այդ ժամանակահատվածում Սոչիի շրջանը մի քանի անգամ «ծեղեցից ծեղ» անցավ: Սոչիի հայությունը անմեղա չնցած շրջանում ընթացող քաղաքական գործընթացներից: Շրջանի հայության մեջ կային և Կամավորական բանակի և խորհրդային կարգերի կողմնակիցներ: Սակայն, ավելի հաճախ, Սոչիի հայկական համայնքը, հաճուն տեղական իշխանությունների քաղաքական նպատակների, շահարկվում էր վերջիններիս կողմից: Չնայած այն հանգամանքին, որ Սոչիի հայությունը բազմիցս դիմել էր Չայաստանի Գանրապետությանը Սոչիում իյուպատություն հիմնադրելու խնդրանքով, վերջինս՝ միջոցների սղության և կանոնավոր հեռագրային կապի բացակայության պայմաններում և զիմակի չէր ներկայացնում իրենց արդյունքը և պաշտպանել Սոչիի շրջանի հայությանը տեղական իշխանությունների քաղաքականությունը:

1918թ. մարտին Սևծովյան նահանգում ստեղծվեց խորհրդային Սևծովյան Գանրապետությունը: Սոչիի հայության մի մասը ակտիվորեն համագործակցեց խորհրդային իշխանությունների հետ: Շրջանում ձևավորված խորհուրդներում զգալի թիվ էին կազմում հայերը: Սոչիի շրջանի հայկական բնակչությունից և նախկին ռազմագերիներից կամավորական սկզբունքով, իսկ ավելի հաճախ՝ պարտադրաբար կազմավորվում էին խորհրդային զորքերի շարքերում մարտնչող զոկատներ: 1918թ. մայիսին մի կողմից գերմանացիները, իսկ մյուս կողմից Կամավորական բանակի զորագնդերը ներխուժեցին սևծովյան ափամերձ շրջաններ: Նրանք դեմ ապստամբ մեղավորելու նպատակով խորհրդային Սևծովյան Գանրապետությունը 1918թ. մայիսի 30-ին միավորվեց Կուբանի խորհրդային Գանրապետության հետ ձևավորվելով՝ Կուբանսովսկյան խորհրդային Գանրապետությունը: Սինայայանի հոդվածից

Կրասնոդարի Գանրապետության զորքերը, օգտվելով Կուբանսովսկյան Գանրապետության ծանր դրությունից, ներխուժեցին Սոչիի շրջան տեղեկությունները այնպիսի սպավորություն, թե իր վրացական բանակը գործում է որպես Կամավորական բանակի դաշնակց:

Արխիվային վավերագրերը և փաստաթղթերը վկայում են, որ Սոչիի գրավումից հետո վրացական իշխանությունները տեղի հայ բնակչությանը ենթարկում էին տարաբնույթ բռնությունների և կողոպուտի, որի հետևանքով առաջանում էր համատարած դժգոհություն ավից, ինչը հնարում օգտագործվեց Կամավորական բանակի կողմից հայերին

վրացիների դեմ հրահրելու համար: Սոչիում Չայաստանի Գանրապետության ներկայացուցչության բացակայության պայմաններում տեղի հայությունը անապառաչակ էր մեղմ վրացական իշխանությունների և Կամավորական բանակի վրացական զինված ջոկատը Սոչիի պարտիզլային կազմակերպության կողմից Սոչիի Չայոց ազգային խորհրդի շենքը և բռնություններ կիրառեց խորհրդի քարտուղարի և խորհրդի շենքում գտնվող այլ անձանց նկատմամբ: Վրացական իշխանությունների նմանատիպ անօրինակակցության վերաբերյալ Սոչիի Չայոց ազգային խորհուրդը 1918թ. սեպտեմբերի սկզբին հեռագրել էր Կրասնոդարի ներքին գործերի նախարարին և Կրասնոդարի Չայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչությանը, որում բողոքել էր Կրասնոդարի կառավարությանը և պահանջել դադարեցնելու նմանատիպ երկարաթիվ ու պատժելու մեղավորներին: Միևնույն հեռագրում Սոչիի Չայոց ազգային խորհուրդը, տեղեկացնում էր, որ ստեղծված իրավիճակում դադարեցնում է իր և իրեն հարակից կազմակերպությունների գործունեությունը: Գիտակցելով, որ Կամավորական բանակի հրամանատարությունը, վաղ թե ուշ, անդրադառնալու է Սոչիի հիմնահարցին, վրացիները, ընդունելով գերեզմալ Ս.Ալեքսեևի առաջարկը¹, եկաստեղիտար գործուղեցին Կրասնոդարի արտաքին գործերի նախարար Բ.Գեգեչկորիի գլխավորած պատվիրակությանը: 1918թ. սեպտեմբերի 25-26-ը եկատեղի-ճորարում Կուբանի երկրամասի կառավարության, Կամավորական բանակի ու Կրասնոդարի պատվիրակության միջև տեղի ունեցավ խորհրդակցություն: Բանակցությունների ընթացքում Ա.Գեգեչկորի հետևողական կերպով հանդես եկավ «միացալ և անբաժան Ռուսաստանի» ծրագրով, և առիտարակ ջգանկացավ մասնաշեղջ Կրասնոդարի ինքնիշխանությունը²: Ինչ վերաբերվում է Սոչիի շրջանին, ապա Ա.Գեգեչկորի պահանջեց այն մաքրել վրացական զորքերից: Այնուհետև Կամավորական բանակի զվեսավոր հրամանատարությունը կից «Չայոցի խորհրդակցությունը» Կրասնոդարից մաքրեց Սոչիի շրջանը: Կամավորական բանակի հրամանատարությունը հնարում էր ավելի ուժեղացրին շրջանում տիրող սուլը³: Սոչիի շրջանի բնակչությունը, մի շարք պատահակարական և փաստաթղթային որոշումներով դիմում էր Կամավորական բանակի հրամանատարությանը՝ վերջինիս հրավերելով Սոչի: Կամավորական բանակի հրամանատար Ա.Գեգեչկորի Սոչիում տիրող դրության վերաբերյալ գրում է. «Վրացական սահմանը անգամ ունենր և մասնավորապես հայերը հարակից գյուղերի բնակիչները, մեր առաջնային ջոկատներին հասցնում էին օգնություն խնդրանքներ և տեղեկություններ՝ այնտեղ իրենց հետ կատարվող խոշտնգույնների և բռնությունների մասին»⁴ (ընդգծումը մերն է -Ս.Ս.):

Կամավորական բանակի հրամանատարությունը

Սոչիի շրջանի հայերի նկատմամբ պայմանավորված էր քաղաքական շահով: Կամավորական բանակի հրամանատարությունը նպատակ ուներ հայերի օգնությանը գրավել Սոչիի շրջանը: Այդ նպատակին հասնելու համար Կամավորական բանակը սկսեց զինել Սոչիի սահմանամերձ հայկական գյուղերի բնակչությանը, հրահրելով նրանց զինված ապստամբ: Այն ժամանակ, երբ Կամավորական բանակի հրամանատարությունը սիրաշահում էր Սոչիի հայությանը, Չուսիսային Կովկասի այլ վայրերում այդ նույն հրամանատարությունը պարտադրաբար Կամավորական բանակի շարքերն էր զորակոչում հայերինց վերադարձող հազարավոր հայ նախկին ռազմագերիներին: Ա.Գեգեչկորի հավաստմամբ, 1919թ. հունվարի վերջին Սոչիի շրջանում և ռուս-վրացական ռազմանակառի երկայնքով ապատմերեցին հայկական գյուղերը⁵: Սակայն դա ապատմություն էր, այլ՝ հայկական գյուղերի բնակչության ինքնապաշտպանական մարտեր, որոնք ուղղված էին վերջ տալու համար վրացական իշխանությունների կառավարողների և բռնությունների: Գայաճան գյուղերի ինքնապաշտպանությունը ճնշելու նպատակով վրացական զորքերը ձեռնարկեցին պատժարշավ, որի արդյունքում մի քանի օր շարունակ հայկական գյուղերի բնակչության և վրացական կամոնավոր զորքերի միջև տեղի ունեցան ռազմական ընդհարումներ: Ա.Գեգեչկորի, «ցանկանալով դադարեցնել արյունահեղությունը», հրամայեց իր զորքերին զբաղվել Սոչիի շրջանը⁶: Կամավորական բանակի զորագնդերը 1919թ. հունվարի 24-ին անցան հարձակման: Ռուսական մի շարք արդյունքներում հիշատակվում է այն մասին, որ այն ժամանակ, երբ Ա.Գեգեչկորի զորքերը ռազմակալության հարձակման վրացիների վրա, նրանց կողմից կազմավորված հայկական զուկատները, հարվածեցին վրացական զորքին թիկունքից և թևերից, որի հետևանքով վրացական զորքերը անճատուր եղան⁷: Կարելի է ենթադրել, որ Կամավորական բանակը նախորդը կազմակերպել, զինել էր հայերի բաղկացած մի քանի ջոկատներ, որոնց և օգտագործել էր իր ռազմական նպատակների համար: Ռազմական գործողությունները շարունակվեցին մինչև 1919թ. փետրվարի 10-ը, երբ Կամավորական բանակի զորամասերը հասան Բզիգ գետը: Միայն դրանից հետո, ընթերցողները հրամանատարությունը, անգլիացիների ճնշմամբ, հանդես եկավ հայտարարությանը, որով դադարեցրեց Կրասնոդարի ղեկավարած ռազմական գործողությունները⁸: Փաստորեն, իր նպատակները կայացրի կոչելու համար, Կամավորական բանակի հրամանատարությունը հնարում օգտագործեց Սոչիի հայությանը: Կամավորական բանակի կողմից կազմակերպված կերպով իրականացրեց նաև համադրած գրագիր ընդունել Կրասնոդարի Գանրապետությանը: Սակայն սովալ ժամանակահատվածում Չայաստանի Գանրապետության և Ռուսաստանի հարավի զինված ուժերի միջև դաշինքի սակայն զարգացրեց զարգացում անգամ համահավասար էր համադրված: Կամավորական բանակի զվեսավոր հրամանատար Ա.Գեգեչկորի գրում է. «Չնայած Չայաստանի հետ մեր հարաբերությունները՝ նույնիսկ դիվանագիտական, բացարձակապես կարգավորված չէին, սակայն, վրացական կառավարությունը ինչը, կամ անգլիացիներին ներշնչելու համար, կարող էր, որ ժամանակի առումով համընկած Կամավորական բանակի մասնակի առաջնադրված դեպի Լոս կայաքան և

հայկական հարձակումը թիֆլիսի ուղղությամբ հանդիսանում էին ընդհանուր խորը մտածված ծրագիր զորքեր Կրասնոդարի Գանրապետությանը»:

Կրասնոդարի կառավարության կողմից ստարածված նման լուրերը պատճառ դարձան, որ Անդրկովկասում անգլիական շահերի համընկալաբար գեներալ Ռոյալը բացառապես կերպով սպառնա Չայաստանի արտաքին գործերի նախարար Տիգրանյանին, որ եթեք հայերը Կամավորական բանակի հետ միասին հարձակվեն Կրասնոդարի վրա, ապա ինչը իր զորքի հետ միասին հանդես կգա նրա պաշտպանությունը»:

Կամավորական բանակը, Սոչիի գրավումից հետո էլ, շարունակեց օգտագործել հայ բնակչությանը իր նպատակների կազմակերպման համար: Շուտով Սոչիում սկսվեց ապատմություն, որն ուղղված էր այս անգամ արդեն Կամավորական բանակի դեմ: Չենցի ուժով չկարողանալով ճնշել ապատմությունը, Կամավորական բանակի հրամանատարությունը առաջարկեց ապատմությանը ղեկավարներին բանակցություններ սկսել, որտեղ, որպես միջնորդ, օգտագործվեց Սոչիի Չայոց ազգային խորհուրդը⁹: Նրա միջոցով, Կամավորական բանակը ապատմություն հարդրեց, որ խուճուկայն բոլոր մասնակցներին հայտարարվում է ներում: Որպեսզի հստակեցվի իշխանությունների և բնակչության միջև ձևավորվելից փոխհարաբերությունների սահմանագիծը Կամավորական բանակի հրամանատարությունը առաջարկեց անցկացնել հատուկ համագործակցությունները, համարները, համարելով, որ ինքնակամում կատարել են իրենց շարժած գլխավոր նպատակները, ընդունեցին Կամավորական բանակի առաջարկը և դադարեցրեցին զինված ապստամբությունը: Սակայն Կամավորական բանակի հրամանատարությունը չկատարեց իր խոստումը: Գրեթե միանգամից սկսվեցին ապատմության ղեկավարների հետապնդումները և ձերբակալությունները¹⁰:

(Շարունակությունը, 8-րդ էջում)

